

POZNÁMKY K TEÓRII POJMOV

BOHUMIL VALEHRACH

Práca Jána Kocku *Gnozeologické základy pojmov* je v našej literatúre prvý monografický pokus o najširšiu syntézu teoretického skúmania pojmu z marxistického hľadiska. Odborník, ktorý sa u nás odhodlá k takej syntéze, stojí predovšetkým pred zodpovednou a pritom nie ľahkou úlohou ustáliť používané a niekedy i vytvoriť nové filozofické termíny. Otázka terminológie je konečne vo filozofii vo všeobecnosti otázkou jej vedeckého charakteru, hoci mnoho jej termínov je v pohybe až nezdravom. Pokus o syntézu teoretických výskumov pojmu môže sa v našej filozofii oprieť o významné práce I. Hrušovského a V. Filkorna.

Pokus J. Kocku o širokú syntézu rozličných teoretických výskumov pojmu je vcelku záslužný, hoci má pomerne dosť diskutabilných miest i kazov.

Naším zámerom nie je napísať recenziu v obvyklej forme, zámerom výberu z našich poznámok a pripomienok nie je podať podrobný obsah monografie ani vyzdvihnúť množstvo jej kladných stránok a podnetov, ktoré by bolo osožné ďalej rozpracovať; to by si vyžiadalo veľa miesta. Preto sa viac sústreďíme na diskutabilné miesta a niektoré nedostatky Kockovej práce, pričom zdôrazňujeme, že by bolo mylné posudzovať knihu iba podľa našich poznámok. Preto tiež sme si všímali najmä otázky filozofickej terminológie (lebo ich pokladáme za mimoriadne pálčivé). Zreteľ na terminologické otázky nás miestami nevyhnutne priviedol na náznak vlastnej koncepcie, čím sme nijako nechceli vzbudiť dojem, že Kockovu koncepciu nemožno obhajovať. Sme si dobre vedomí obtiažnosti témy, ktorú monografia obsiahla a zvládla, ako aj jej celkove kladného prínosu.

V úvode k monografii autor vychádza z kritickej interpretácie Leninovej poznámky o jednote a totožnosti logiky, dialektiky i gnozeologie a v osnove práce pridržia sa sledu filozofických disciplín podľa Leninovej poznámky. Po všeobecných a historicko-filozofických kapitolách: I. Logično, jeho miesto v poznaní a praktickom živote človeka, II. Pojem ako predmet logiky a gnozeológie, III. Pohľady na povahu pojmu v dejinách filozofie — nasleduje logika pojmu „Pojem ako forma poznania“. Po vsunutej kapitole „Komunikačná materializácia pojmu“ nasleduje ontologia pojmu „Obsah a predmet pojmu“ a gnozeológia pojmu „Pojmotvorný proces“. Ôsma a deviata kapitola majú nadpisy „Druhy pojmov“ a „Význam pojmovej formy poznania“.

Možno povedať, že hlavným zámerom knihy je zásadne plauzibilná kritika ontologizmu jednak idealistického, jednak naivne-realistického a dôraz na sub-

jektívny faktor v teórii vedomého odrazu vôbec a v teórii pojmu zvlášť. V tom je pravdepodobne i dôvod, prečo v titule svojej monografie Kocka zdôraznil práve gnozeologickú stránku filozofie pojmov a neuspokojil sa s názvom „filozofické základy pojmov“ alebo „základy teórie pojmov“, ktoré implikujú aj gnozeologickú stránku filozofie. Doklady zvýšeného dôrazu na subjektívny faktor sú početné. Napr. v časti o obsahu pojmov Kocka píše: „Subjekt ako poznávajúci činiteľ sa v kvalifikácii podstatnosti uplatňuje celkom zreteľne“ (s. 34). V časti o systémovosti pojmu: „V genéze pojmov sa uplatňuje skladobná funkcia nášho psychična“. A o niečo ďalej: „Na tom, že svet chápeme ako jednotu konkrétnych predmetov, z logického hľadiska, že náš pojem sveta je systémom nadradených a podradených tried, participuje nielen objektívna realita, ale aj faktory subjektívno-syntetické“ (s. 50). Na strane 97: „Z hľadiska našej témy vystupuje do popredia problém odrážania objektívnej reality v pojmovom poznaní. Zdá sa nám, že práve v tomto bode potrebuje teória odrazu podrobnejšie rozpracovanie, a to práve z dôvodu spomínaného možného vkláznutia naivno-realistických tendencií. Odraz reality v pojmovom poznaní je zložitý noetický proces. Analógia s fyzikálnym odrazom už nemá takú presvedčujúcu inštruktívnosť ako v prípade zmyslového poznania. V pojmovom poznaní je závažnou okolnosťou, že genéza pojmu je tvorivým poznávacím aktom, v ktorom sa v plnej miere uplatňuje aktívny analyticko-syntetický postoj subjektu voči realite, prístupnej v zmyslovom materiáli.“ V závere monografie: „Existencia pojmovej formy poznania je dokladom noetickej aktivity subjektu. Obsah pojmu nie je akýmsi vyžiarením metafyzickej podstaty objektu do nášho vedomia, ale výslednicou praktickej a teoreticko-abstrakčnej činnosti, ktorá vykonáva základnú metodologickú funkciu v ďalšom poznávaní a praxi“ (s. 156). Z uvedených citátov je azda súčasne dosť zrejmé, že z oprávneného odmietania ontologizmu možno ľahko sklznúť do odmietania ontologickej, systémovej povahy pojmov, do skepticizmu v otázke ich povahy, objektívne zobrazujúcej podstaty predmetu a do relativizmu v chápaní objektívnej pravdy a tým do gnozeologizmu. Kocka nedefinuje pojem vyžiarenia a tak je ťažko protirečiť. V každom prípade, v súbore tried psychických odrazov skutočnosti je v súvislosti s triedou myšlienkových foriem odrazu najmenej vhodné akcentovať aktivitu subjektu.

V súvisi s rizikom gnozeologizmu možno položiť otázku, či základy pojmov sú vôbec gnozeologické a ak áno, či taký nadpis zodpovedá obsahu knihy. Nazdávame sa, že ani na jednu otázku nemožno odpovedať jednoznačne kladne. Pokiaľ ide o pojem základov, treba pripomenúť, že základy pojmov môžu siahať rozlične hlboko: počnúc ich fyziologickými predpokladmi, cez ich psychické pramene, logické formy, gnozeologické metódy ich tvorenia až po ontologické (svetonázorové) obsahy. Je nesporné, že pojem je kategória gnozeologická; gnozeologické kategórie sú vzťahové, kategórie vzťahov bytia a vedomia. Aby sme mohli so vzťahovými kategóriami pracovať, musíme určiť články vzťahu. Predpokladom určenia gnozeologických kategórií je poznanie povahy bytia a vedomia a zásadné riešenie ich bytostného pomeru. Gnozeológia sa teda opiera o výsledky skúmania bytia všetkými vedami rovnako ako ontológia, okrem toho však

predpokladá aj principiálne riešenie ontologickej stránky základnej filozofickej otázky; možno preto povedať, že gnozeologické kategórie sú už nadstavbou nad určujúcimi, základnými kategóriami ontologickými.

Kocka napr. vlastnými slovami na str. 84 odmieta empirizmus, ktorý obchádza problém pravdivosti obsahu pojmu. Teóriou pravdy je gnozeológia. Ale otázku pravdivosti obsahu pojmu vzhľadom k odrazenému originálu možno riešiť až po predchádzajúcom stanovení pevných základov teórie originálu (skutočnosti); kritérium pravdy je odvodené z procesu poznania, z pravdy už dosiahnutej, z vedeckej teórie skutočnosti. Najhlbším základom teórie pojmov je preto filozofická disciplína relatívne najnezávislejšia — ontológia, pričom ontologické kategórie tvoria dialektický celok s pojmami jednotlivých vied; tieto pojmy tvoria základ výstavby teórie skutočnosti. Tak to v skutočnosti správne chápe i J. Kocka a VI. kapitole formuluje ontologickú problematiku pojmu takto: „Ďalšou a špecificky filozofickou je otázka, *na čo* sa obsah vedomia vzťahuje, čo ho vytvára a podmieňuje. Takto formulovaný problém sa dotýka samého jadra filozoficko-svetonázorovej problematiky. Skúmať obsah pojmu z filozofického (v ostatných kapitolách sa azda filozofické stanovisko neuplatnilo? — pozn. B. V.) stanoviska znamená hľadať a definovať determinanty jeho vzniku a jeho označovací zmysel v objektívnej realite“ (s. 82).

Dôvod, prečo toto základné jadro teórie pojmov umiestnil Kocka až ako VI. kapitolu monografie ako „stránku obsahovo-predmetnú“, treba azda hľadať v strnulom pridržíavaní sa poradia slov v Leninovej poznámke o jednote a totožnosti logiky, dialektiky a gnozeológie. Kocka správne kriticky interpretuje Leninovu marginálnu, skratkovú poznámku, ktorá sa niekedy chápe otrôcky doslova, pričom sa neprizerá na nevyhnutnosť sémantickej interpretácie textu (a neprizerá sa na to ani v iných mnohých dôležitých terminologických súvislostiach pri interpretácii Leninovho textu). Avšak v programovej téze Úvodu: „Hlavným úmyslom je demonštrovanie jednoty logiky, dialektiky a gnozeológie na *pojme* ako forme poznania, v ktorej je zastúpený aspekt formálno-logický, predmetovo-obsahový i metodicko-poznávací“, nie je jasné, či v zloženom výraze „predmetovo-obsahový“ je obsiahnutá — a v ktorom výraze — dialektika alebo nejaká iná filozofická disciplína. Na str. 82 je použitý výraz „stránka obsahovo-predmetná“. Vzhľadom na to, že na str. 6 sa pod „objektovými“, teda akiste „predmetnými“ princípmi chápu ontologické princípy, zostáva neurčitý vzťah medzi pojmami dialektika, ontológia, predmet (objekt), resp. obsah, pričom z kontextu vzniká dojem, že sú to synonymá. Iba na str. 90 sa správne konštatuje, že „marxistický materializmus... materialistickú ontológiu obohatil dialektickou interpretáciou“.

Po týchto úvodných poznámkach bolo by azda možno povedať, že by bolo správne a odôvodnené pozmeniť osnovu monografie podľa prirodzenej logiky vývinu poznania a z nej plynúcej hierarchie filozofických disciplín; najprv totiž v jednotlivých oblastiach ľudskej činnosti vznikajú predvedecké pojmy, z tých sa vypracúva systém teórie skutočnosti, potom nasleduje kritika tvorenia pojmov a systému pojmov (kritika ontológie) — gnozeológia a za ňou teória foriem výsledkov poznania, ktoré boli gnozeologicky preverené.

Zachovajme prirodzene logický princíp osnovy, ako sme ju naznačili a začnime u samého jadra filozoficko-svetonázorovej problematiky pojmu, skúmanej v Kockovej monografii v kapitole Obsah a predmet pojmu na str. 82—106. Ontológia dialektického materializmu je dôležitým nástrojom nielen vedeckého bádania, ale aj riadenia a premeny ľudskej spoločnosti. Heuristická a pretvárajúca hodnota vedeckej filozofie je podmienená jej poznávacím charakterom, jej vnútornou pravdivosťou, jej súhlasom s objektívnou skutočnosťou, jej povahou neskresleného obrazu sveta. Čím je zaistené tolko jej superlatívnych čŕt? Predovšetkým tým, že v plnej miere a vážnosti rešpektuje dosiahnuté výsledky bádania jednotlivých vied, ako aj tým, že pozorne skúma povahu rozličných postupov, vedúcich vedu k výsledkom úspešným. Nestavia sa povýšene nad objavý nových faktov a ich zákonitých súvislostí a neznásilňuje ich, naopak, používa ich ako stavebné prvky na vybudovanie systémovo skĺbeného obrazu celej skutočnosti. Je ochotná skôr prebudovať systém svojho obrazu sveta a metódy jeho „poznania, akoby mala znehodnotiť alebo znetvoriť nový poznateľný fakt, t. zn. poznanie preverené praxou. Prax ako cieľavedomý verifikačný zásah do objektívnej skutočnosti je centrálnym princípom vedeckej gnozeológie i ontológie súčasne. V procese verifikačného (teda nie hocakého) zásahu do skutočnosti realizuje sa totiž základný zákon marxistickej ontológie, podľa ktorej zákony pohybu tak vonkajšieho sveta ako aj ľudského myslenia sú dva rady zákonov, ktoré sú vecne totožné, ale výrazom rozdielne len natolko, že ľudská hlava ich môže vedome používať.

Úspešnú verifikačnú prax do filozofického svetonázoru zaviedol Marx, do gnozeológie Engels a Lenin. Prax je preto jedným z najdôležitejších momentov každej filozofickej teórie skutočnosti i teórie poznania — teda i teórie pojmu ako jednej z foriem poznania. Očakávali by sme, že i Kocka centrálnu pozornosť bude venovať jednak praxi aspoň pri výklade pojmotvorného procesu, jednak zhodnoteniu najmä Leninovho teoretického prínosu k teórii systémovosti pojmu a poznania vôbec. Bohužiaľ, Lenina i prax obišli v Kockovej monografii hodne stručne. Akiste Kocka mlčky predpokladal, že tieto stránky marxistickej teórie pojmu sú všeobecne známe; o tom svedčia akoby pripomienkové jednovetné poznámky o praxi v pojmotvornom procese a poznání vôbec. Na str. 8 sa správne konštatuje: „Logické myslenie, logické formy poznania sú špecificky ľudským javom, rezultujúcim z metodicky riadenej a analyzovanej praxe.“ Na str. 91. sa naznačuje prax ako kritérium pravdy: „O tom, či prvok vedomia pravdivo postihuje objekt, nemožno rozhodnúť iba z jeho fenomenálnej evidentnosti, ale na základe kritickej noetickej analýzy a verifikačných postupov.“ O „zložitejších verifikačných postupoch“ je zmienka aj na str. 95: „Z Potemkinovej lode púhym pozorovaním nemožno rozhodnúť, či dedina na brehu je ozajstná alebo len kulisa. Na to je potrebné siahnúť po zložitejších verifikačných postupoch.“ Možno povedať, že je vcelku sympatický nedogmatický prístup aj k základným princípom materialistickej filozofie; jednako taký argument o Potemkinovej lodi predsa nemožno pokladať za seriózný a presvedčivý argument proti objektívnemu základu poznania v zmyslovom vnímaní.

Na str. 95—97 je ontologická problematika príliš zredukovaná na úlohu

skúmania iba „predpokladu existencie objektivej sféry“ a na tvrdenie, že „konštatácia ich (t. zn. predmetov — B. V.) existencie nie je začiatkom, ale až zakončením ich poznávania“. Pokladá azda Kocka existenciu a objekt za jedinú ontologickú kategóriu? Podobne zredukovaná je úloha praxe v ontológii: „Filozofický predpoklad existencie zákonitého objektu sa overuje každým úspešným, teoreticky pripraveným zásahom do prírodného a spoločenského diania“ (s. 97).

Na str. 97 a nasl. sa rozvádza téza, že „genéza pojmu je tvorivým poznávacím aktom“, že „pojmové odrážanie nemožno chápať ako zrkadlenie, ale ako zložitý poznávací proces“. Pretože Kocka nedefinuje pojem tvorenia ani zrkadlenia, predpokladáme, že tieto výrazy chápe vo význame všeobecne vžitom. Ak vychádzame zo známeho chápania výrazov tvorenia a zrkadlenia, nemôžeme pokladať Kockovu snahu zdôrazniť aktivitu subjektu pri pojmovom odraze skutočnosti za vydarenú. Abstrakcia (ak je myšlienková, správna) je principiálne analogickým odzrkadlením podstaty, ako vnem je odzrkadlením javu. Určitá aktivita vedomia je pritom aj pri vneme, ani vnem nie je odraz v zrkadle. Na druhej strane práve správne abstrakcie približujú nás v zmysle objektívnej obrazovosti tesnejšie k podstatám predmetu ako vnemy k javom, hoci pri vnímaní je naše vedomie zdanlivo odsúdené k väčšej pasivite a podriadenosti predmetu. Je známe, že pri myšlienkovej práci sa musíme tým viac namáhať, čím neúplnejší je vnemový materiál, potrebný na odvodenie abstrakcie; po dosiahnutí potrebnej série pozorovaní riešenie otázky nám často padne do lona takmer samo od seba. Taký bol náhľad napr. Helmholtzov: „Vhodné nápady sa objavujú bez toho, že by sme vedeli odkiaľ, bez námahy“. H. Rohrer k tomu dodáva, že „aj drobné nápady všedného života vznikajú podobným spôsobom“ a že je „zásadným omylom a príznakom malej pozorovacej schopnosti, ak sa myslí, že riešenie úloh, ktoré nám život ukladá, sú výsledkom jasne vedomých a vo všetkých štádiách sledovateľných logických súdov a úsudkov“ (*Einführung in die Psychologie IV*, Wien-Innsbruck 1951, 367). Tak treba posudzovať i neoblúbenosť formálnych vied (logiky a matematiky), ktoré podľa Kockovho názoru (s. 46) sú neoblúbené pre svoju nenázornosť. V skutočnosti formálne vedy, ale nie menej napr. i psychológia, gnozeológia, estetika a pod. vyžadujú zásobu vnemového materiálu, avšak aj zásobu teoretických poznatkov z rozličných vied. Bez množstva takých abstrakcií 1. stupňa vôbec nemôžu vzniknúť abstrakcie 2. stupňa.

Vráťme sa však k otázke praxe. Tvrdenie na str. 101, že „materializmus vždy zdôrazňoval a zdôrazňuje rozhodujúcu úlohu zmyslov v poznaní skutočnosti“ znie bez doplnenia senzualisticky. Zmienka o verifikácii poznania v teoreticko-praktickej činnosti je na str. 82, 104, 15, 34 a inde. Na str. 106 sa opakuje úzka téza, že „praktický úspech... je potvrdením správnosti predpokladu existencie zákonitej sféry objektu“.

V kapitole o pojmotvornom procese sa opakuje jednostranný senzualistický aforizmus: „Materializmus vyzdvihuje funkciu zmyslového materiálu ako východiska i verifikácie poznania“ (s. 118). Dvoma vetami je spomenutá úloha experimentu vo vedeckej abstrakcii na str. 129. To je v 35-stránkovej kapitole

o pojmovotvornom procese (s. 107—142) o praxi azda trochu málo. Dá sa to vysvetliť, hoci nie odôvodniť tým, že Kocka pochopil otázku pojmovotvorného procesu formalisticky ako doménu logiky a nie gnozeológie.

Neprijemne sa pociťuje formalizmus v časti „systémovosť pojmov“. Kocka píše: „V genéze pojmov sa uplatňuje skladobná funkcia nášho psychična. Obsah pojmu nie je mechanickým odrazom vonkajších predmetov, ale systémom (má byť akiste syntézou) skúsenostných prvkov. Táto syntéza je noetickým psychickým aktom a môže mať aj charakter čisto subjektivistického výtvoru. Syntetizujúca úloha vedomia bola oddávna známa najčastejšie pod menom *asociácia*, asociatívnosť“ (s. 50). 1. Predovšetkým práve asociácia je mechanistický princíp, úplne nedostačujúci na vysvetlenie systémových výsledkov činnosti vedomia. 2. Ak na základe princípu asociácie môžu vznikať „čisto subjektivistické výtvary“ vedomia, je to práve princíp praxe, ktorý tieto výtvary z myslenia vylučuje a ktorý súčasne napomáha vzniku pojmov, adekvátne odrážajúcich objektívnu skutočnosť. Podobne možno namietať proti tvrdeniu, že „vďaka systematickosti (má byť akiste: syntetizujúcej činnosti — B. V.) vedomia zvoniaci zvon... nevnímame osobitne ako zvuk a osobitne ako obrazec bronzovej farby zvonovitého tvaru, ale ako jednu vec, ktorá zvoní a je materiálne konzistentná“ (s. 51). Okrem toho možno poukázať, že syntéza rozličných zmyslových dát je v danom prípade zaistená už dômyselnou stavbou oboch zúčastnených dvojitých telereceptorov a príslušných kôrových partií. (Tieto neuropsychické fakty spracoval napr. štrukturalistický psychológ W. Metzger pre praktické účely rozhlasového prenosu pred 20 rokmi.)

Za nevydarené pokladáme tvrdenie, že „marxistický materializmus... v hľadaní a skúmaní určujúcich činiteľov v utváraní obsahu individuálneho a spoločenského vedomia postavil do popredia noetickú problematiku...“ (s. 90.) Správnejšia by bola azda téza, že marxistická filozofia zužitkovala pozitívnu úlohu gnozeológie v kritike ontológie, ale súčasne zredukovala pozornosť, venovanú jej v rámci filozofických disciplín, na správnu mieru.

Úvahy o pojmovotvornom procese sú i v kapitole „Druhy pojmov“. I tu sú miesta, kde záporne pociťujeme malú pozornosť pojmu praxe. Nápr. na str. 146 by sme namiesto vety: „Noetickým princípom vedeckého poznania je predpoklad existencie objektívneho sveta“ očakávali známu tézu: Princípom vedeckého poznania je dialektika teórie a praxe.

Vo svojom návrhu pozmenenej osnovy monografie sme uviedli, že kapitolu „Význam pojmovej formy poznania“ bolo by správne po určitej modifikácii začleniť do pojmovotvorného procesu. V tejto krátkej kapitole venuje Kocka pozornosť aj kritike termínu praxe, vzťahu teórie a praxe a hodnotí pojmového poznania pre spoločenskú prax. V súvisi s terminologickými úvahami pokúša sa Kocka nie práve šťastne korigovať Leninovu tézu, že „prax je najvyššia forma poznania“ a poukazuje, že „ak pojem poznania vymedzíme široko a zahrnieme do neho i konanie, prax, strácame možnosť definovať poznanie a prax ako dialektické protiklady“. A hneď k tomuto zdanlivému sporu Kocka dodáva, že „každopádne

teda definícia teórie a praxe nastoluje komplex problémov, ktoré však na tomto mieste ani nechceme do šírky rozvádzať“ (s. 152).

Pokúsime sa toto zamotané terminologické kľbko rozmotáť, lebo súvisí so zásadnými otázkami. Predovšetkým z odcitovaného textu vidno, že Kocka nerozlišuje termíny poznanie a teória. Bežne sa však pokladá za dialektický protiklad teória a prax, kým „poznanie“ za *výsledok* dialektiky teórie a praxe. Poznanie je teda teória, (myšlienka), preverená praktickým testom. Tak to chápe na viacerých miestach Filozofických zošitov aj Lenin. Po druhé, Lenin v marginálnej parafráze Hegela napísal, že „prax je vyššie než (teoretické) poznanie“, jednoducho, v dialektike praxe a teórie prax je vyššie, je určujúcim momentom. Po tretie, pojem poznania chápe široko práve Kocka a bohužiaľ, bez ustáleného zmyslu. Tak výraz *poznania* používa promiscue za výraz *myslenie* (napr. na tej istej strane 152., kde rovnaký význam prikladá výrazu *teória*). V texte na viacerých miestach zameňuje výrazy *poznanie* a *vedomie*. Pokúsime sa ukázať, že zámena týchto rozličných pojmov nie je oprávnená a nutne vedie k nejasnosti autorovej myšlienky. Treba zdôrazniť, že neustálenosť terminológie je všeobecne v súčasných teoretických prácach nepríjemne citeľná; je však azda oprávnené očakávať, že v teoretickej práci o pojmoch sa výraznejšie prejaví snaha základné termíny definovať a dôsledne používať. Elementárne nedostatky v tomto ohľade nielenže sťažujú i odborníkovi čítanie filozofickej produkcie, ale degradujú túto produkciu na impresionistické úvahy (v súčasnosti taký charakter má napr. nejedna teoretická práca z estetiky). J. Kocka napriek všetkej sympatickej snahe vyhnúť sa tomu, niektoré termíny používa nedôsledne a bez definície.

Napr. na str. 87 termín *poznanie* definuje Kocka na prvý pohľad korektne: „V pravom slova zmysle poznanie začína byť objektívnym až vtedy, keď sa uvedomele kriticky vyhýbame antropomorfizácii a *odhaľujeme na objekte to, čo na ňom v skutočnosti je*“ (podčiarkol B. V.). Ale potom nemožno nijakým odstupňovaním pojmu poznania dosiahnuť, aby sme „transponovanie vlastných citových stavov a vlastností do objektu nazývali čo len „takmer nijakým“ poznaním. Ale Kocka na tejže strane nazýva antropomorfizáciu najprimitívnejším stupňom poznania. Ak prijmeme uvedenú definíciu poznania za správnu, sú výrazy „pravdivý poznatok“, „pravdivé poznanie“ (s. 151) buď pleonazmy, buď „objektívny“ a „pravdivý“ v spojení s výrazom *poznanie* sú synonymá. Bolo by možné namietnuť, že v Kockovej definícii definiendum je „*objektívne poznanie*“. To je skutočne nedostatok definície, lebo vlastne určila adjektívum *objektívny*; ale potom je v definícii kruh. Keby sme preskúmali definíciu ďalej, zistili by sme, že výraz *poznanie* je v skutočnosti v definícii chápaný ako synonymum „odhaľovania“, t. zn. odrážania, uvedomovania; ide teda o nominálnu a nie reálnu definíciu.

Na str. 24 je definícia: „Poznanie je uvedomelým odrazom okolitej skutočnosti a nášho vzťahu k nej“. (?) Ale aj vnemy a iné triedy psychických zážitkov možno tak definovať! Na tejže strane sa definuje pojem ako „špecifická forma poznania, logický odraz objektu v našom vedomí“. Na str. 9 z výroku, že „zákonitosti objektívneho sveta... treba odhaliť, aby mohli figurovať v našom

vedomí ako poznanie“ dalo by sa súdiť, že vedomie a poznanie sú aj obsahom dva rozličné pojmy, ale na rozličných miestach autor ich používa promiscue. Na str. 17 sa ohlasuje kapitola „pojmem ako forma vedomia“, v skutočnosti na str. 28 je nadpis Pojem ako forma poznania. V texte je však na str. 28—29 výraz „pojmem ako elementárny (?) útvar vedomia“, „prvok vedomia“, „forma vedomia“ a raz pojem ako „forma poznania“, raz ako „produkt poznania“. Sú teda výrazy *vedomie* a *poznanie* predsa *synonymá*? Čo však treba chápať pod poznaním vo výrazoch „zmyslové poznanie“ (116), „racionálne poznanie, ktoré je poznaním v pravom slova zmysle“ (147), (100 strán predtým sa takýto náhľad na poznanie hodnotí ako racionalizmus), „umelecké poznanie“ (147), „náboženské poznanie“ (149), „poznanie pravdivé“ (83), „poznanie dogmatické“ (149), „poznanie kriticky a metodicky budované“, pričom sa vyslovuje téza, že „náboženské poznávacie postupy sú tak odlišné od racionálno-vedeckých, že nemôže dôjsť k utvoreniu ich spoločnej noetickej platformy“ (149).

Nazdávame sa, že všetky každodenné i odbornovo-vedecké výrazy treba podrobiť filozofickej analýze, definovať a dôsledne používať. Nemôžeme sa vzdávať výrazov s reálnym obsahom. Lekár predsa o pacientovi nepovie namiesto „je pri vedomí“ — „je pri poznaní“! Vo filozofii nemôžeme nerespektovať veľkú časť výrazov určených intuitívne a také, ktoré majú racionálne poznávacie jadro, nie je potrebné nahrádzať výrazmi inými; postačí pracovať na spresnení ich definície. Medzi vedomím a bdením je rozdiel oveľa jemnejší ako medzi vedomím a poznaním a predsa sú to odlišné pojmy.

Lekári definujú vedomie ako funkcionálny stav centrálného nervového systému človeka, ktorý spočíva v správnom vnímaní sveta, v správnom odlišovaní seba od prostredia, v cieľavedomom reagovaní na podnety a v schopnosti podať jazykovú informáciu o obsahoch zážitkov vznikajúcich v centrálnej nervovej sústave. Vedomie je najvyvinutejšia forma odrazu. Nižšou formou odrazu sú formy nevedomé (napr. reflexné), keď človek alebo iný subjekt odpovedá na podnet bez účasti vedomia, ale prostredníctvom špecializovaných účelových mechanizmov. Vedomé odrazy možno roztriediť podľa rozličných hľadísk. Psychológia rozoznáva niekoľko tried odrazov, ktoré sú všetky vedomé, ale majú rozličný vzťah k objektívnej skutočnosti: vnemy, predstavy, myslenie, city, pozornosť, vôľa; všetky spolu, ako aj zapojenie celého človeka do spoločnosti, sú podmienkou tvorenia systémovej jednoty v podobe uvedomelej osobnosti. Poznanie je jedným z výsledátov činnosti spoločenskej osobnosti, v ktorej sa táto osobnosť svojím myslením, kotviacim v informáciách z množstva receptorov zmocňuje objektívnej skutočnosti v jej prejavoch, podstatách a dynamickom bytí. Poznanie je proces odrazu, v ktorom sa dosiahne súhlas odrazu a odrazeného, v ktorom sa teda dosiahne čiastková absolútna pravda. Poznanie je teda rovnako ako pravda proces. Poznanie sa dosahuje na základe dialekticky uzavretého procesu, začínajúceho sa v styku receptorov s časťami objektívnej skutočnosti, pokračujúceho v ich prvostupňovom myšlienkovom spracovaní pomocou logických operácií, pokračujúceho v pokusoch cieľavedome zasiahnuť do časti skutočnosti bez zmeny jej kvality a dovŕšujúceho sa v konečnej desubjektívizácii informácií, získaných receptormi

a v druhostupňovom spracovaní korigujúcich a doplňujúcich verifikačných informácií na myšlienkový útvar v podobe vedeckej abstrakcie, obrazu, izomorfného, adekvátneho originálnej časti objektívnej skutočnosti. Tento obraz, obraz v hlbšom slova zmysle ako je obraz pomocou receptorov, tvorí obsah aj vedeckého aj živelného, predvedeckého pojmu, súdu, úsudku, zákona a ako taký systémovú súčasť vedeckého svetonázoru (v rovine prvostupňových myšlienkových operácií má obsah vedeckej predstavy, hypotézy, teórie aspoň sčasti charakter obrazu).

Všetky ostatné psychické zážitky, ktoré nie sú v uvedenom zmysle obrazmi objektívnej skutočnosti, nie sú poznaním, ale inými výsledkami činnosti ľudskej osobnosti. Poznaním nie je predovšetkým náboženstvo, ktoré je dokonca nezmieriteľným nepriateľom poznania, lebo predstiera, že je odrazom objektívnej skutočnosti a nárokuje si nahradiť vedu, hoci je sfalšovaným výrazom subjektívnych momentov odrazu skutočnosti. Poznaním v uvedenom zmysle nie je však ani umenie (súbor umeleckých diel), pretože je tiež výrazom subjektívnych momentov odrazu objektívnej skutočnosti, hoci výrazom ľudsky pravdivým, výrazom prirodzených subjektívnych momentov odrazu skutočnosti. Na rozdiel od náboženstva nie je umenie s vedou v protirečení, pretože (a pokiaľ) nemá nároky nahradiť vedu a pokiaľ svoju spoločenskú funkciu nespája s náboženstvom v jeho protipokrokových etapách.

Pre uvedené príčiny nemožno súhlasiť s Kockom, ak nábožensko-iracionálne formy „poznania“ kvalifikuje ako *mimovedecké* spolu s formami umelecko-estetickými. V skutočnosti systém nábožensko-iracionálnych výtvorov fantázie je formou výrazu *protivedeckého* odrazu skutočnosti. Otázku musí vyvolať aj Kockova téza: „Ak sa veda usiluje o dosiahnutie objektívneho poznania s praktickými dôsledkami, umenie sleduje vlastné zámery estetické a náboženstvo mysticko-extatické a etické“ (s. 147). Znamená to azda, že etika patrí do náboženstva a nie do vedy? (Treba pripustiť, že vedecká filozofia vykonala v oblasti etiky veľmi málo.)

S otázkou tzv. náboženských poznatkov sa vynára sémantická otázka teórie pojmov v rámci teórie komunikácie. Sám Kocka na str. 149 správne konštatuje, že „každý kritický prístup vedie k likvidácii obsahu náboženského pojmu“. „Je samozrejmé, že poznatky, ku ktorým náboženstvo dochádza mystickými metódami, majú — okrem čiste privátno-subjektívnej satisfakcie — nanajvýš problematickú platnosť“. V tomto s Kockom úplne súhlasíme. Ale je potom vôbec a ako odôvodnené hovoriť napr. v súvisi s výrazom „nepoškvrnené počatie“ o pojme a poznaní?

Otázkou vzťahu obsahu pojmu a jeho predmetného designátu vraciame sa ku kľúčovej problematike filozofie pojmu, ktorá sa dotýka troch základných filozofických disciplín rovnako a ktorá je ústrednou otázkou i teórie komunikácie (teórie jazyka). Tieto otázky skúma Kocka najmä v kapitole „Obsah a predmet pojmu“. Základné Kockove tézy o pomere obsahu pojmu ako obrazu k objektívnemu predmetu ako originálu znejú: „Ak každý pojem má nejaký obsah, nie každý pojem postihuje skutočnosť. Sú pojmy, tvorené mystickou neracionálnou cestou, ktorých obsah je definovaný podľa všetkých logických zásad, ale z vedec-

kého stanoviska objektívny základ označovania nemajú. Nemožno poprieť to, že pravdivé aj fiktívne pojmy sú reálnymi psychickými prvkami. Aj najabsurdnejší pojem nejakej náboženskej ideológie ako obsah vedomia *existuje*“ (s. 82).

Pokladáme tieto tézy za principiálne nesprávne. 1. Ak vôbec existujú logické zásady definície, pomocou ktorých sú definované mysticky utvorené pojmy, potom je táto logika idealistická a nevedecká. A Kocka sám v úvode takúto logiku odmieta: „Metafyzické odtrhanie formálnej správnosti myslenia od jeho obsahovej pravdivosti, objektivej adekvátnosti môže len konvenovať idealizmu“ (s. 6). 2. Každý pojem, obsah ktorého je definovateľným výsledkom procesu poznania, postihuje objektívnu skutočnosť. 3. Sám Kocka v citáte už uvedenom konštatuje, že „každý kritický prístup vedie k likvidácii obsahu náboženského pojmu“ (s. 149). Ak zlikvidujeme obsah pojmu (pretože ho nemožno systémovo definovať), zlikvidujeme aj pojem. Ale forma názvu nám zostane. A táto forma nejaký jazykove záväzný význam má. Čo je tento význam výrazu „nepoškvrnené počatie“ v ontologickom a gnozeologickom zmysle? Je to predstava kolektívnej fantázie, vytvorená postupom zásadne odlišným od dialektického postupu poznania a nie je to nijaký pojem. Takých zdanlivých pojmov je nielen veľké množstvo, ale aj niekoľko druhov.

V súvislosti s citátom zo strany 82 je vhodné pripomenúť, že nerozlišovanie výrazov *poznanie* a *vedomie* umožnilo Kockovi vyhnúť sa argumentácii a zmeniť otázku poznávacej povahy fiktívnych pojmov na otázku ich existencie vo vedomí. Za uvedeným citátom síce Kocka pokračuje: „No nie na túto fenomenálnu existenciu je zacielená filozofická problematika, ale na dokazovanie, resp. popieranie jej objektívnych determinant“. Tu je opäť pochopený problém príliš široko, lebo nejako determinované je všetko. Preto nutne o pár riadkov dochádza Kocka k záveru, že „je isté, že aj na genéze falošného pojmu participuje objektívna realita tým, že determinuje jeho obsah, ale nie v zmysle noetickej identity“ (s. 83). Z toho stále nie je jasné, či falošné pojmy majú objektívny designát, ktorý determinuje ich obsah alebo či ho nemajú. Čitateľ očakáva, že sa bude v ďalšom hlbšie riešiť rozpor, že niečo vyhovuje logickým zásadám definície a predsa sú to mystické fantázie, že sa teda bude riešiť otázka pôvodu a determinácie obsahu odrazu, ktorý nemá v objektívnej skutočnosti originálny designát. Kocka síce správne poukazuje na rozhodujúcu úlohu praktického dosahu obsahu pojmov, no bez doriešenia nadhodeného problému prechádza k faktu omylu v procese poznania. Po využití faktú omylu ako argumentu proti naivnému realizmu uzatvára: „Princípom noetickej kritičnosti je určité skeptické stanovisko k evidentnosti a bezpodmienečnej platnosti poznania a požiadavka jeho neprestajného overovania“. Tu sa opäť všetko zvrtnie na chápaní výrazu *poznanie*; ak pod ním chápe „vedomie“ v jeho rozličných triedach psychických odrazov, je téza správna, ak chápe pod ním každý relatívny výsledok poznania, je nesprávna. V každom prípade z takého spôsobu výkladu na rozsahu jednej strany vzniká dojem, že na jednej strane mystické pojmy sú predsa len pojmy, teda forma poznania, a že na druhej strane všetko, aj pravdivé poznanie sa môže ukázať mylným a treba ho neprestajne skepticky preverovať.

Nepresnosti v terminológii sa prejavujú v rôznych smeroch. Na str. 39 ide azda priam o tlačového škriatka: Kocka myslel akiste *elektrónový* (nie „elektrónkový“) *mikroskop*, a *rádioteleskop* (nie „radarový teleskop“); keby prof. Lovell v Jodrell Bank chcel získať informácie napr. o galaxii Cygnus A pomocou radarového princípu, potreboval by na to okrem obrovskej vysielacej energie 400 miliónov rokov. Na str. 115 je definícia: „Objektívny popud vstupuje do vedomia ako subjektívny vnem, jav. Jav kvalifikujeme ako subjektívny fenomenálny odraz objektu“. 1. Definícia javu nie je korektná — definovaný príznak je v definiens. Je zaujímavé mimochodom, že takých nekorektných definícií je v knihe viac: Napr.: „V pravdivom poznaní sa realizuje zhoda poznania a objektu“ (s. 14). „Každý náš uvedomelý čin je sprevádzaný zložkou subjektívneho uvedomenia“ (s. 152). 2. Jav je kategória ontologická; hovoríme o dialektike podstaty a javu. Vnem je termín psychologický; v gnozeológii by bolo vhodnejšie používať zo závažných dôvodov termín „zmyslový obraz“ ako kategóriu dialektiky poznania, ktorej protipólom je racionálny obraz. Pod zmyslovým obrazom v uvedenom zmysle treba rozumieť vnem po desubjektívizácii, ako odraz, zodpovedajúci javu ako kategórii ontologickej. Podobne racionálny obraz zodpovedá podstatám ako kategóriám ontológie. 3. Na str. 35 Kocka nepoužil termín *jav* ako ontologickú kategóriu ani tam, kde ju očakávame a použil výraz *konkrétne*: „Tým, že podstata je kauzálne určujúca, existuje funkčne pred vlastnosťami povrchovými, ktoré sú akoby jej následkom. Ak je z kauzálne genetického hľadiska podstata pred konkrétnom, zo stanoviska poznávania je objavenie podstaty posteriórne, lebo najprv poznávame povrchové vlastnosti a až potom podstatu.“ Tým sa však dostal so svojou terminológiou do rozporu, lebo na str. 46 konkrétne definuje ako atribút poznania, a nie objektu.

Ešte poznámku k definícii obsahu pojmu. Na str. 32 Kocka tvrdí, že „definiendum neznamená obsahové obohatenie definiensu“. (Pojmy definiens a definiendum sú očividne prehodené.) 1. Keď poviem „živočích vyrábajúci nástroje“, povedal som vraj „človek“, ale zložitejším spôsobom. To by bola pravda, keby určitý predmet mal len jednu podstatu, odrážanú ako jeden obsah pojmu, vyjadriteľného zložitejšie alebo jednoduchšie. Ale každé bytie, teda i človek, je systémom množstva podstát. A každá ďalšia definícia ďalšej podstaty človeka prináša určité obohatenie pojmu človek; asymptoticky sa tak bude pojem človeka blížiť idei (dialektickému pojmu) človeka; v tom je predsa zmysel celého poznania: rozšíriť systém vzájomných vzťahov pojmových odrazov skutočnosti tak, aby zodpovedal čo najširšie a najhlbšie systému v samej skutočnosti. K najhlbšiemu poznaniu predmetu prenikneme, keď všetky jeho črty, vynechané v prvej polovici abstrakcií, zahrnieme do druhej polovice abstrakcií; vtedy prenikneme k idei predmetu; a idea je vyššie než pojem, ako si poznamenal Lenin na okraj Hegla! (Mimochodom, Leninov prínos k teórii pojmu využil Kocka celkom nedostatočne; jediná dlhšia kladná poznámka je na str. 25: „Leninov prínos k riešeniu týchto otázok je v tom, že interpretoval odraz ako zložitý poznávací proces, v ktorom pojem predstavuje relatívne zavŕšenie teoretického poznania a spoločenskej skúsenosti s daným predmetom“. Z Engelsa sú v zozname literatúry citované dve

malé brožúrky a v texte k teórii pojmu prakticky nič.) — 2. Tvrdenie, že definícia neobohacuje definovaný pojem, by bolo správne, keby sme pod pojmom chápali názov, jazykový výraz. Také definície majú význam iba v lexikografii, vo vedeckej terminológii. V tomto zmysle by bolo treba hovoriť o definícii *výrazu*. Terminológiu logiky pojmu mohol Kocka prijať podľa štúdie V. Illenčika *O logickej stavbe jazyka* (Slovenský filozofický časopis 1948, 320 n.). Konjunkčná (príznaková) teória pojmu je z dialektického hľadiska úzka.

V súvisi s výrazom „znak“ pojmu, bolo by možné upozorniť, že výraz *znak* má hlboko vžitý význam v teórii jazyka. Podobne vžité sú termíny *symbol*, *príznak* (*sympťóm*), *konvenčný znak*, *signál*, hoci doteraz nebola vypracovaná uspokojivá materialistická teória znaku. Ak Kocka nerešpektuje vžitost týchto termínov, a napr. namiesto *znaku* používa výraz „symbol“ alebo „značka“, musel by to lepšie zdôvodniť. Lepšie možno odôvodniť používanie termínu *príznak* (Merkmal) v definícii obsahu výrazu namiesto vžitého „znak“.

Kocka nerozlišuje ani termíny *jazyk* a *reč*, ktoré majú vo všeobecnej lingvistiky definovaný význam.

Veľmi dobre je vystihnutá objektívna podstata komunikačného prostriedku ako „javu, v ktorom sa prelínajú rôzne existenčné oblasti, obsah vedomia, výrazový prostriedok ako materiálny prejav a konečne označovaný obsah“ (s. 56). V tom je — podľa nášho názoru — správne naznačená materialistická teória znaku. Menej šťastné je hovoriť o „materializácii“ obsahu vedomia. Podobne je problematické hovoriť o objektovom „protipóle“ obsahu vedomia (s. 17, 19, 36, 83, 151). Sám Kocka správne vysvetľuje (s. 97) teóriu odrazu pomocou kauzality. Vedomie je úplne závislý následok pôsobenia objektu (a subjektu), ale nie jeho protipól; objekt je nezávislý a existuje i bez vedomia.

Napokon ešte stručne ku komplexu základných filozofických termínov. Bohužiaľ, ani Kockovi sa nepodarilo zjednodušiť a sprístupniť chronicky zamotanú terminológiu pojmov: *objekt*, *subjekt*, *vedomie*, *skutočnosť*, *predmet*, *vonkajšia materiálna skutočnosť* (29), *bytie* (145), *jednotlivec-subjekt*, *subjekt-majiteľ* (54), *objekt* (vonkajšok), *vedomie* (vnútro), *vonkajšok* a *vnútro* vo fyziologickom a noetickom zmysle (108), *subjektívno* (subjektívnosť) iných ľudí (109), *subjekt-objektový vzťah* ako vlastnosť každého normálneho vedomia (109), *psychično* čiže *poznanie* (13), *privátne subjektívno* (17), aktívna úloha *subjektu* v procese utvárania *poznania* (23), *subjekt* je kategória noetická a psychologická (v inom význame i právna) (109), *subjekt* v starej logickej a modernej gramatickej terminológii (70), *subjekt* rovná sa *vedomie* (93), *subjekt* je uvedomelý ja (109), charakter *subjektu* prináleží živej organickej jednotke, schopnej sebauvedomenia (109), *subjekt* (noetický) nemožno stotožniť s jeho organickou bázou (109). Zdá sa nám, že systémovo zvládnuť celý tento komplex pojmov je nad silu jednotlivca a zostane ešte dlho predmetom čiastkových výskumov. Bolo by možné povedať, že svoj komplex najťažšie riešiteľných a pritom všedných pojmov ešte dlho budeme môcť priam symbolicky nazývať *crux philosophorum*.

Keď k tomu uvážime fakt, že významy filozofických termínov sa v priebehu vývoja hlboko menili a niekedy úplne prevrátili (napr. objekt a subjekt), ťažko

neuveriť Kockovi, že „filozofiu nemožno ani rozumieť ani tvoriť bez poznania jej dejín“ (s. 142).

A keď uvážime, že subjekt vo význame vedomie, uvedomelé ja nemá samo v sebe dostatočný dôvod skreslenia, subjektivizovania informácií o skutočnosti (lebo je vždy len odrazom), celá namáhavo konštruovaná sústava významov subjektu a objektu sa nám rozsype. Uvážme ďalej, že k nášmu uvedomelému „ja“ integrálne prináleží naše telo, ba dokonca celé vedomie ja je iba odrazom na rozličnej abstrakčnej úrovni nášho *objektívne* existujúceho tela (psychiatri správne rozlišujú rozličné „jastvo“). Na akom základe stavia Kocka vedomie ako subjekt oproti ostatnej skutočnosti? Práve na základe odlišenia „nás“, nášho organizmu od objektu mimo nás. Naše telo má charakter subjektu skôr, ako v ňom vznikne vedomie ako funkcia mozgu. V tom je kľúč aj na vysvetlenie, prečo sa vo vedomí môže predmet poznania odraziť subjektívne deformovaný. Vysvetľovať subjektívne deformácie objektu (ale i subjektu, nášho tela) vedomím by bola beznádejná úloha, lebo vedomie je iba funkcionálny stav nášho nervového systému. Hranicami objektu sú vonkajšie hranice receptorov, zameraných na objekt. Za týmito hranicami smerom k vedomiu je odôvodnenie subjektívneho charakteru odrazu objektu. Ale i hranicami nášho subjektu, nášho tela, sú hranice vstupných častí receptorov, zameraných na subjekt. Za hranicami týchto receptorov sú determinanty možnej subjektivizácie informácií z nášho tela.

Východisko z filozofickej kalvárie, na ktorej jednotlivými zastávkami sú filozofické kategórie, nevidíme — napriek všetkému — v dejinách filozofie, ale v generálnom upratovaní v registroch filozofických kategórií. Kľúč poriadku v registroch vidíme v rozčlenení kategórií ontologických (dialektických) od gnozeologických, od logických atď., pričom jeden výraz nesmie mať rozličné významy v rozličných disciplínach filozofie. Napr. subjekt a objekt netreba pokladať vôbec za gnozeologické, ale iba ontologické kategórie. Podobne bytie, podstata, jav, patria len do ontológie. Predmet poznania, zmyslový obraz, racionálny obraz (abstrakcia), konkrétne (idea), prax, poznanie, obraz, odraz, pravda, omyl, znak, symbol atď. sú kategórie gnozeologické. (Rozlíšiť ontologické a gnozeologické kategórie treba aj preto, aby nedochádzalo k naivno-realistickým interpretáciám.)

Naším poznámkam možno vyčítať, že sú jednostranne kritické a nesystematické, pričom ani našu vlastnú koncepciu nepodávajú zreteľne a systematicky. Ako sme v úvode zdôraznili, stalo sa tak iba pre úzko vymedzený rozsah našej recenzie. Preto opäť zdôrazňujeme, že Kockova monografia je práca v mnohom ohľade podnetná, otvárajúca nové pohľady, kladúca nové otázky. Kocka je talent vyslovene bádateľský, obdarený vzácnou kritičnosťou, nekompromisný v kladení skeptických otázok, prenikajúcich na koreň veci, opierajúci sa v argumentácii o rozsiahle teoreticky zvládnuté vedomosti.

Väčšina našich pripomienok je terminologického rázu, čo vyplýva z otvorenosti a diskutabilnosti zložitých otázok teórie pojmu. Monografia *Gnozeologické základy pojmov* je v jadre správny marxistický výklad filozofie pojmu, plný živých, nových náhľadov, ktoré si zaslúžia plnú pozornosť a zamyslenie vo všetkých teoretických oblastiach, najmä však v tých, ku ktorým má Kocka svojou erudíciou obzvlášť blízko — v dejinách filozofie, v psychológii a vo fyziológii.